CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE WOUW

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Kaart gemeente Wouw schaal 1:75000 uit 1865	8
	Historische karakteristiek van Wouw	9
	Landschap	10
	Nederzettingen	11
	Bebouwing en groenelementen	13
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	19
6.	Literatuurlijst	46
7.	Kaart gemeente Wouw schaal 1:10.000 (losse bijlage)	

MON23

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Wouw maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar aandacht.
Elementen uit het verleden kunnen als essensieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.
In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas genoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een monumentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.
Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en 1989 werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. Medewerking werd verleend door het streekarchief, met name door de heer H. Jonckhere, oud-gemeente secretaris P. Maas, de heemkundige kring van Wouw "De Vierschaar" en de gemeente Wouw.
Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, 23 oktober 1989

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dàt moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o <u>Architectonische en kunsthistorische criteria</u>

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o <u>Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria</u>

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o <u>Sociaal- en cultuurhistorische criteria</u>

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.
Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

---

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.
Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.
Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.
Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Einhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.
En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.
In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?
Degene die de inventaristie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?
Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kàn zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.
Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.
Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.
** Voor zover het rijksmonument betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:
- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermende stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

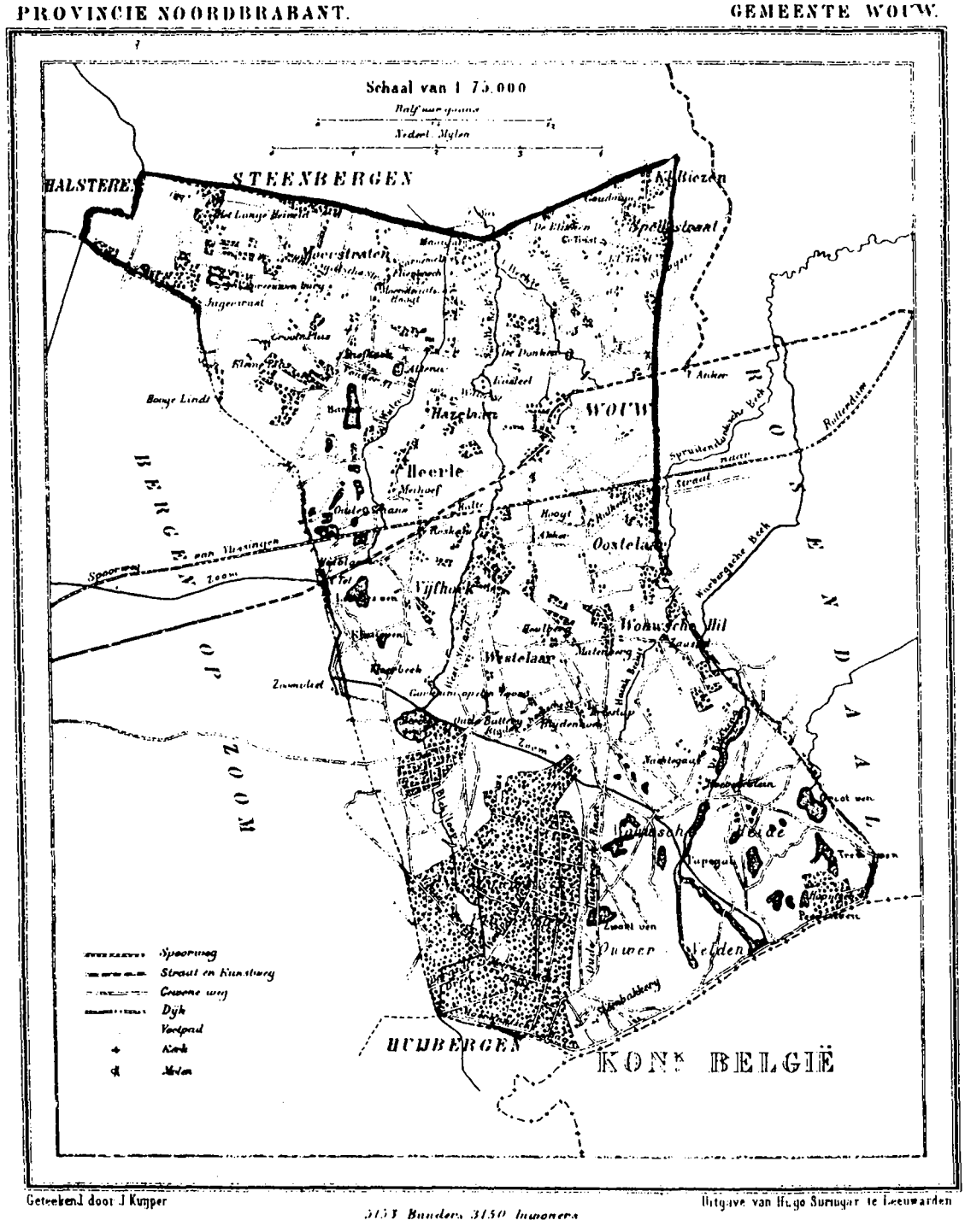

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN WOUW

Landschap

De gemeente bevat de kerkdorpen Wouw, Moerstraten, Heerle en Wouwse Plantage, verder de gehuchten Akker, Hazelaar, Hoevestein, Oostlaar, Plantage Centrum, De Rotting, Vleet, Vijfhoek, Wouwse Hil en Zoomvliet. In het noorden wordt de gemeente rechtlijnig begrensd door de polders en akkergebieden van Steenbergen en Halsteren. In het oosten loopt de flauw gebogen grens met Roosendaal over de akker- en graslandbodems. In het zuiden wordt de gemeente begrensd door de rechtlijnige grens met Huijbergen die loopt op de scheiding van weilanden en het bos van de Wouwse Plantage en de rijksgrens met België (gemeente Kalmthout). In het westen de rechtlijnige grens met Bergen op Zoom, ten dele door oud bos van de Wouwse Plantage en voormalige heidevelden, nu akker- en graslandbodems.

De gemeente wordt doorsneden door een aantal waterlopen. Een deel ervan zijn natuurlijke waterlopen. De grootste zijn de Running of Rannings waterloop en Smalle Beek die van zuid naar noord lopen. De kleinere waterlopen zijn: Haiinkbeekje en Bieskensloop in het oosten. De door de mens gegraven: waterlopen zijn: De Linge of Bergse Water en Bameers Loop in het noord-westen, de Bleekloop, Zeepe, Zoom, Spillebeek en Biekensloop in het zuiden zijn voormalige turfvaarten annex ontwateringslopen. De Linge werd tevens gebruikt voor de inundaties van de vesting Steenbergen.

Het gebied ligt globaal tussen 0,3 meter beneden N.A.P. in het uiterste noord-oosten, oplopend tot 13,7 meter boven peil in het zuiden bij Plantage Centrum en Borgvlietse Duinen. Heerle en Moerstraten liggen op ca. 3 meter boven N.A.P. De kern van Wouw op 6 meter. Rond Wouwse Plantage liggen enige geisoleerde heuvels op ca. 10 meter boven N.A.P. Het landschap is zeer wisselend met zijn ruggen, welvingen, dalen, laagten, maar ook vlakten.
Oostelijk van Heerle en rond Wouw vertoont het landschap een onregelmatige verkaveling en wegenpatroon met verspreide bebouwing met enkele bosjes in de beekdalen. Bij Moerstraten heeft het landschap kenmerken van een polder. Met rechthoekig wegenpatroon en verkaveling.

De gemeente ligt in een overgangsgebied, met dekzanden in het oosten en zuiden en een zeekleigebied in het noorden en westen. Westelijk van de gemeente ligt een abrupte overgang tussen zand- en zeekleigronden door middel van steilranden. Dit gebied wordt wel de Brabantse rug genoemd. Het hoogste deel van de zandgronden, dat gedeeltelijk bestaat uit stuifzanden, ligt nabij deze rug, een ander gedeelte in de Wouwse Plantage. Deze dekzanden zijn na de laatste ijstijd, ca. 10.000 jaar geleden onder invloed van wind gevormd. De bodem bevat een humushoudende bovenlaag, die onder andere door landbouwontginningen is gevormd. Er zijn oude akkerbodems (hoge zwarte enkeerdgronden) met een humuslaag dikker dan 0,5 meter bestaan uit leemarm en zwaklemig fijn zand, deze liggen oostelijk van Heerle en de Biekensloop, en noordoostelijk, oostelijk en zuidelijk van Wouw. Jonge akkerbodems (haar- en laarpodzolgronden) van leemarm en zwak lemig fijn zand met humuslaag van 0,05-0,30 meter dikte liggen rondom de oude akkerbodems. De Smalle Beek is door regenwater en ten dele door smeltwater ontstaan, doorsnijdt deze bodems met beekeerdgronden van lemig fijn zand waarboven een zanddek met moerige gronden. Bij Heerle en Moerstraten kan de humuslaag een dikte van 0,4 meter hebben. De zeeklei is in de late middeleeuwen afgezet door overstromingen over veen.

In de beekdalen zijn beekafzettingen met oeverwallen gevormd. In de lagere gebieden, bij Moerstraten en Wouwse Plantage heeft zich veen gevormd. In de beekdalen zijn de veenlagen nog aanwezig de rest is uitgemoerd. De polder Oudland ten noorden van de gemeente in Steenbergen is al in 1331 bedijkt. Na omvangrijke overstromingen in de 15e eeuw werd het gebied herdijkt.

Het landschap bestaat uit de volgende eenheden:

a. De bebouwde kommen van Wouw, Heerle, Moerstraten, Wouwse Plantage en de eerder genoemde gehuchten.
b. De beekdalen met onder andere steilranden, gras- en beemlanden. Nabij Wouw langs de Smalle Beek vrij gave beemlanden met knotwilgen. Een laatste restant van een beekdalbos ligt in De Zure Maden.
c. De voormalige turfvaarten en ontwateringssloten. Vooral bijzonder is De Zoom met zijn fraaie hakhoutbegroeïng.
d. De oude akkerbodems oostelijk van Heerle en de Biekensloop, en oostelijk en zuidelijk van de kern Wouw, met een humushoudende bovenlaag dikker dan 0,5 meter.
e. De voormalige heidegebieden, nu ontgonnen tot akker en weidegebieden met plaatselijk nog enige restanten van houtwallen zoals bij Herelse Heide, Bameerweg, Boerenweg, Zoomvlietweg, Blekloop en Heistraat.
f. De voormalige heidegebieden en vennen, nu deel uit makende van de Wouwse Plantage, die beplant is met naald- en loofhout.

De relaties tussen de verschillende onderdelen van het cultuurlandschap en de nederzettingen zijn nog goed afleesbaar. Het is een unieke dwarsdoorsnede van eeuwen occupatiegeschiedenis, waarbij zowel vestigingen op oeverwallen, verspreide hoeve-ontginningen uit de middeleeuwen als planmatige recente ontginningen aanwezig zijn. Met name het beekdal van de Smalle Beek met de parallel lopende Herelse Straat en de akkers en beemden geeft de relatie nederzettingen-landschap nog goed weer.

Nederzettingen

Wouw met de gehuchten Heerle, Moerstraten, Wouwse Plantage en de buurten Akker, Hazelaar, Hoevestein, Oostlaar, Plantage Centrum, De Rotting, Vleet, Vijfhoek, Wouwse Hil en Zoomvliet is een van de oudste plaatsen in West-Brabant. Het zou een domeinakkerdorp uit de vroege middeleeuwen kunnen zijn. De domeinstructuur van Wouw zou het nederzettingspatroon kunnen verklaren.
In de oudste brieven over Wouw uit 1291, 1303 en 1306 noemt Gerard van Wesemale zich "Heer van Woude". De heren van Bergen op Zoom hielden onder andere verblijf in Wouw in een groot met donjon versterkt kasteel. De geschiedenis van dit kasteel is roerig. Er hebben meerdere oude hoven in Wouw gestaan uit de 13e eeuw of vroeger: Huize "Moerbeek" met omgrachte hof in de Bulkstraat; verder bij de Trist aan de Biezenstraat; 't Sas aan de Herelsestraat en vlak ten noorden van de grens met Steenbergen in de Kruislandse Polder "Spelreborch".
Ook worden de volgende boerenhofsteden genoemd: Looike in 1326; Poortgoed in 1503; Spreeuwenburg in 1515; Goed Heyskensplas in 1530 met een verdeling in 1682. Verder stond in 1859 bij Dassenplas in het uiterste noordwesten van de gemeente nog een omgracht huis. Verschillende boerderijen dragen deze namen nog en staan mogelijk nog op hun authentieke plaats.

Het landgoed de Wouwse Plantage bestond wellicht reeds aan het einde van de 13e eeuw. Voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de nederzetting is het zeer bepalend geweest. Het was toen een woest terrein van heide en vennen. In 1504 wordt het landgoed Oude Plantage en ook wel Huijbergse Plantage genoemd. Het is dan in gebruik bij de Markies van Bergen op Zoom. In 1541 vindt een eerste grote uitbreiding plaats door Antonius van Glymes. Een tweede in 1640 en een derde rond 1750. In 1759 wordt voor de plantage een geheel nieuw ontwerp gemaakt door Henri Adan, dit wordt ook uitgevoerd. Uit 1830 is er een beschrijving van de Plantage. Hij is beplant met denne- en eikenbossen met fraaie lanen en talloze wandelpaden, die in "Centrum" bij elkaar komen. Het landgoed krijgt in 1847 zijn eigen landhuis temidden van de agrarische bebouwing.
Een tweede landgoed in Wouw was "Altena". Het is nu ingeplant met bos. Aanwezig zijn nog steeds een oude wal en gracht. Ook is er een schans in Wouw. Deze ligt direct ten zuiden van de Torenstraat. Wal en gracht zijn nog herkenbaar. Vermoedelijk is de schans in 1747 door de Fransen bij de belegering van Bergen op Zoom aangelegd.

Wouw kan beschouwd worden als een tiendakkerdorp met een niet agrarische buurt rond de centrale gotische Lambertuskerk uit 1414. Reeds in 1272 moet er een stenen kapel "van Onze Lieve Vrouw in het Woud" hebben bestaan. Vanouds werd dit verkeersdorp aan de weg tussen Bergen op Zoom en Breda gekenmerkt door de rechthoekige marktplaats met daaromheen handelsactiviteiten en een zeer sterke concentratie van niet agrarische lintbebouwing zoals voerliedenhuizen, smeden, paardenstallen, winkels, herbergen en logementen. Vermoedelijk is niet Wouw de oudste nederzetting maar een van de omliggende dorpen.
Al vroeg moet ook hier een klooster St. Catharinadal gelegen hebben in het uiterste noordoosten. In 1279 wordt dit klooster door de Heer en Vrouwe van Breda gesticht. In 1863 wordt de spoorlijn aangelegd. Het station van Wouw ligt aan de Bergsebaan tussen Bergen op Zoom en Roosendaal. Rond 1936 wordt het voor personenvervoer gesloten. Het goederenvervoer stopte in 1972. Wel werd in de oorlog en voor bedevaartgangers het station nog gebruikt. In 1577 wordt voor het eerst melding gemaakt van een dorpshuis waar onder andere de vierschaar in zetelde. In 1740 wordt op het marktplein een nieuw dorpshuis gebouwd, dat op zijn beurt in 1923 het veld moest ruimen voor een nieuw gemeentehuis, nu de plaatselijke bibliotheek.

In 1277 wordt Heerle voor het eerst vermeld in oude brieven. Het krijgt een eigen parochie in 1307. Voor die tijd viel Heerle onder de parochie Bergen op Zoom. De middeleeuwse kerk werd in 1861 afgebroken en een jaar later vervangen door de huidige H. Gertrudis van Nijvelkerk. Deze is uitgebreid in 1924 en 1950.

De oudste vermelding van Moerstraten stamt uit 1359. In 1560 staat er op de hoek van de Moerenstraatseweg en Hellegatsestraat een kapel, die later dienst doet als dorpshuis, rechtshuis. Ook de vierschaar zetelt er. In de laatste oorlog gaat het gebouw verloren.
In 1810 wordt het gemeente Wouw en Moerstraten. Voor 1925 is de nederzetting kerkelijk nog opgedeeld tussen de drie parochies Wouw, Heerle en Steenbergen. Moerstraten wordt in 1926 een zelfstandig kerkdorp met de bouw van de R.K. Kerk van H. Theresia van het Kind Jezus. Ook wordt in dat jaar de eerste openbare school gebouwd.

De nederzetting Wouwse Plantage ontstaat pas rond 1870 door toedoen van baron de Caters, eigenaar van de toenmalige landgoed "Wouwse Plantage". Stedebouwkundig gezien heeft hij onder andere de rooilijnen bepaald van de Dorpsstraat, nu Plantagebaan geheten. Met de bouw van de noodkerk in 1870 wordt Wouwse Plantage een kerkdorp. In 1876 wordt de H. Gertrudiskerk gebouwd. In 1891 wordt deze vervangen door de huidige met uitbreiding en herstelling in 1925 en 1950.

Ook bouwt baron de Caters in 1872 een school. Deze wordt in 1878 vervangen door een nieuwe. Al in de 13e -14e eeuw moeten grote delen van de gemeente Wouw ontgonnen zijn geweest. De gesteldheid van de grond is anders dan in de meeste dorpen in de omgeving. Hij is van een goede kwaliteit, die geen zware bemesting vereist. De turfwinning in het verleden heeft voor een belangrijk deel de nederzettingsstructuur bepaald. Reeds in 1354 werden er bijzondere rechten uitgegeven. De Zoom, die de gemeente in tweeën snijdt, heette voorheen Moervaart. Deze is vermoedelijk in 1329 gegraven. Oorspronkelijk was de Zoom bevaarbaar. De Ligne is ook een voormalige turfvaart. Ten behoeve van de poorters van Bergen op Zoom werd in 1408 "Het Poorteren Moer" opnieuw verkaveld. Op het einde van de 16e eeuw is hier de turfwinning vrijwel geheel verdwenen. De Zoom is diverse malen uitgediept en genormaliseerd.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

De architectuur van de huizen in de oudste straten geeft een overwegend 19e eeuws beeld te zien. Aan de westkant van de Markt is vanwege het oorlogsgeweld een rij huizen vervangen door nieuwbouw, gedeeltelijk met behoud van oude muurresten en kelders. De Marktplaats Wouw heeft een middeleeuws wegenpatroon. Uit het bestaan van middeleeuwse marktrechten zou verwacht kunnen worden, dat Wouw al vroeg veel niet agrarische huizen moet hebben gehad. Het waren woningen van handelaren, voerlui en kooplieden, herbergiers, smeden, wagenmakers en dergelijke.

In het huidige straatbeeld zijn nauwelijks nog huizen uit die tijd bewaard gebleven. De voormalige 16e eeuwse pastorie aan de Bergstraat (foto 32 en 33), maakt hierop een uitzondering. Het is een blokvormig gebouw in twee bouwlagen tussen tuitgevels, met een monumentale hardstenen deuromlijsting uit 1727 en gesmeed ijzerwerk in bovenlicht uit 1740. Ook staat er een koetshuis bij. De oudste huizen gaan echter in veel gevallen schuil achter jongere gevels. Voorbeelden zijn: Bergsestraat 28, een gepleisterde pilastergevel van vijf traveeën uit de tweede helft van de 19e eeuw en zijmuren die 18e eeuws kunnen zijn (foto 26). In dezelfde straat no. 30 een huis met eclectische stijlkenmerken uit het vierde kwart van de 19e eeuw. De voorgevel bevat vier traveeën. In de zijgevel is duidelijk de verhoogde dakaanzet te zien en de vlechting van de oude muurbeëindiging van het vroegere steilere dak. Duidelijk is hier een ouder huis te herkennen (foto 28). Zo wijzen gepleisterde gevels vaak ook op een oudere kern in het huis. Bergsestraat 1, heeft twee bouwlagen en is aan de achterkant verhoogd. Het is geheel voorzien van blokpleisterwerk. Dit kan een Kempisch verdiepingshuis zijn en zou dan 18e eeuws of mogelijk nog ouder kunnen zijn (foto 22). Een ander voorbeeld is Roosendaalsestraat 19. Het heeft een gepleisterde a-symmetrische gevel van vijf traveeën breed uit het derde kwart van de 19e eeuw. De tuitgevel bevat ouder metselwerk, links lopen de pannen over de buitenmuur door.

Bovengenoemde huizen zijn alle zogenaamde "brede" huizen onder zadeldak tussen tuitgevels. De lange gevel en de nokrichting liggen parallel aan de straat.

Ook in de zogenaamde "diepe" huizen kan een ouder huis schuil gaan. Bij dit type ligt de korte gevel aan de straat. Ook de nokrichting is vrijwel loodrecht op de straat (zie Bergsestraat 32 foto 29). Meestal hebben de oudste huizen van dit type uit de 16e-18e eeuw een zadeldak met een tuit- of een in- en uitgezwenkte gevel aan de straat. In de 18e eeuw komt de ingezwenkte lijstgevel in zwang. Een goed voorbeeld is Roosendaalsestraat 42 (foto 182). Het huis is geheel gepleisterd. De voorgevel is voorzien van 19e eeuwse kozijnen en blokpleisterwerk. De ingangspartij is vroeg 19e of 18e eeuws. Mogelijk bevat dit huis een oudere kern. Een ander voorbeeld van het diepe huis is:
Roosendaalsestraat 25. Het langwerpige huis heeft een zadeldak met wolfeind aan de straat. Achter een oud bedrijfsgedeelte. Aan de straat een laat 19e eeuwse voorgevel met lijst. De gepleisterde zijgevel en de veldkeien op het erf wijzen mogelijk op de ouderdom (foto 178).
Ook combinaties van diepe en brede huizen kunnen wijzen op verbouwingen van oudere voorgangers. Roosendaalsestraat 18 (foto 172) en 46 (foto 186) hebben beide een 19e eeuwse tweelaagse voorgevel. In de zijmuren zit ouder metselwerk. Van het laatste huis lijkt de voorgevel met één verdieping te zijn verhoogd. Vrijwel zeker heeft dit huis aan de straat een tuitgevel gehad. Natuurlijk zijn er meerdere kenmerken waarop en huis gedateerd kan worden. Laagweg 5 bevat ellipsbogen boven de vensters van huiskamer en opkamer. Op grond van deze kenmerken zou dit huis laat 18e eeuws kunnen zijn. Jammer genoeg is dit huis recent sterk verbouwd (foto 84). Bij al deze huizen zou een bouwhistorisch onderzoek zeer op zijn plaats zijn, om meer over de bouwhistorie van het oude Wouwse huis te leren kennen.

Naast de vele verbouwingen aan oude huizen is er in de 19e eeuw ook veel nieuw gebouwd, van eenvoudige eenlaags dorpswoonhuizen tot deftige tweelaags herenhuizen met een rijke detaillering. De eenvoudige dorpswoonhuizen zijn te onderscheiden naar het aantal traveeën. Ze zijn drie, vier of vijf traveeën breed. Alle zijn het brede huizen met een zadeldak tussen tuitgevels parallel aan de straat. Goede voorbeelden van het type met drie traveeën zijn:
Herelsestraat 128 met gepleisterde voorgevel; Nieuwstraat 7 met zesruits vensters;
Plantagebaan 129 eveneens met zesruits vensters en geometrisch bovenlicht en bovendien een koetshuis voor drie wagens; Roosendaalsestraat 24 en 54 met T-vensters en in dezelfde straat no. 40 met zesruits vensters en vier paneels-voordeur (foto's respectievelijk 56, 115, 129, 177 en 181).
Huizen van vier traveeën staan in de Bergsestraat, no. 27 met voordeur voorzien van kussen- en briefpanelen (foto 25) en no. 54 met gepleisterde gevel, zesruits vensters en geometrisch bovenlicht (foto 36). Voorbeelden van huizen met vijf traveeën zijn: Bergsestraat 25 met voordeur met smeedijzeren rooster (foto 24); Nieuwstraat 2 met T-vensters, voordeur rooster en bovenlicht met levensboom (foto 112) en Roosendaalsestraat 38 uit 1886 met zesruits vensters (foto 180). Al deze huizen hebben ook een klein trapje bij de voordeur.

De eenlaags deftige dorpswoonhuizen uit het vierde kwart van de 19e eeuw behoren tot de eclectische stijl. De meeste huizen van dit type zijn vijf traveeën breed. De oudste exemplaren hebben zadeldaken tussen tuitgevels, de huizen die rond de eeuwwisseling zijn gebouwd hebben mansardedaken. Alle zijn het brede huizen. Het peilniveau ten opzichte van de straat ligt beduidend hoger dan bij de minder deftige huizen. Bij de voordeur ligt voor het huis meestal een trapje van natuurstenen bloktreden.

Een voorbeeld van deze huizen is: Herelsestraat 163. Hier zijn de muuropeningen voorzien van T-vensters met een kroonlijst en Ionische pilasters. Aan de straat een hekwerk tussen gietijzeren balusters (foto 62). Roosendaalsestraat 59 heeft muuropeningen met stuclijsten en een bekroning met kuif T-vensters en kroonlijst met consoles een levensboom in bovenlicht en een frontale stoep (foto 189). Markt 21 bevat hoekpilasters en een door van een tympaan bekroonde middenrisaliet. De muuropeningen hebben een kuif en de kroonlijst rust op consoles. Het huis heeft een hardstenen basement en een frontale stoep (foto 98). Herelsestraat 134 uit 1899 bevat neo-renaissance decoraties in baksteen in de boogtrommels boven de muuropeningen. Opmerkelijk is de zinken leibedekking en de harmonisch in het dak opgenomen dakkapelletjes (foto 58).
Ook zijn er kleinere dorpswoonhuizen te bekennen van drie en vier traveeën breed, maar dat zijn uitzonderingen. Bergsestraat 35 met schilddak, wenkbrauwbogen en bloemornament boven de muuropeningen (foto 30) is een voorbeeld. In dezelfde straat no. 56 met middenrisaliet (foto 37). Beide hebben een bekroonde dakkapel en horizontale banden in de voorgevel.

De grootste herenhuizen staan aan de Markt 22 en 27. Beide huizen zijn prachtige voorbeelden van die tijd veel toegepaste eclectische stijl. In de vormgeving van het eerste huis worden de rijke stucdecoraties van de voorgevel, die uit vier traveeën bestaat en vier pilasters, zeer harmonieus afgewisseld met baksteen. Twee pilasters hebben een composiet kapiteel. Voor de T-vensters op de verdieping bevinden zich gietijzeren raamroosters (foto 99). Het andere huis uit 1800, behoorde bij de bierbrouwerij "de Ster", deze heeft tot 1958 op het achterliggende terrein bier gebrouwen. Het huis heeft een zadeldak tussen tuitgevels. De gepleisterde voorgevel bevat vijf pilasters waartussen vier raamtraveeën, cordonlijst en hardstenen basement. De zuilschacht in de onderpui van de gevel heeft een regelmatige verdeling van geblokte banden. Links van het huis een gestucte poort voorzien van een tympaan en bekroond door een witte zwaan geflankeerd door gietijzeren vazen (foto 100).
De pastorie aan de Plantagebaan 221 is gebouwd in 1877. De gepleisterde voorgevel bevat hoek- en midden pilasters. Ook hier is de zuilschacht voorzien van geblokte banden. De decoratie is hier beperkt tot een kleine bekroning boven de vensters (foto 139). Een ander voorbeeld is Herelsestraat 115 uit het tweede helft van de 19e eeuw. Mogelijk bevat dit huis een oudere kern. Het is geheel gepleisterd. De enige decoratie van dit vijf traveeën breede huis is het blokpleisterwerk aan de voorgevel en de aanzet- en sluitstenen boven de muuropeningen (foto 52).
Wat bescheidener van grootte en architectuur zijn de huizen Roosendaalsestraat 1, 20 en 44, alle uit het vierde kwart van de 19e eeuw. Ze zijn drie traveeën breed. Aan weerskanten van de voordeur bij no. 1 zit een gietijzeren schraaprooster voor de schoenen. De erfafscheiding bevat pilasters met een uitbekroning (foto 167). No. 20 heeft een gepleisterde voorgevel en stuclijsten rond de muuropeningen (foto 174). No. 44 heeft met een bewerkte voordeur en een ongepleisterde gevel (foto 184).

Rond de eeuwwisseling zijn enkele dubbele woonhuizen gebouwd. Goede voorbeelden zijn: Halstersebaan 25, nu samengevoegd tot één huis. Geen enkel overbodig detail is hier aanwezig: Uiterst bescheiden woonden de mensen naast elkaar onder het zelfde zadeldak. Vensters met luiken, oorspronkelijk met zesruits verdeling. Kelderlicht naast de voordeur (foto 42);

Roosendaalsestraat 13-15 heeft hoek- en middenpilasters naast de gezamenlijke ingangspartij, de vensters hebben segmentbogen (foto 171). In dezelfde straat staan de no.'s 47-49 met een geheel andere variatie in vorm en detail (foto 187).
Het landgoed Wouwse Plantage bezit een kasteelachtig landhuis uit 1845, dat in 1895 in neo-renaissance stijl werd verbouwd (foto 146). In de directe omgeving hiervan staan een vijftal huizen onder andere een boswachtershuis en andere dienstwoningen van rond 1875 in de zogenaamde rustieke stijl met chaletachtig voorkomen (foto's 151, 156, 164 en 165).

Kort na 1900 worden nog een paar grote huizen gebouwd. De doktorsvilla "Eikenhof" uit 1905, aan de Roosendaalsestraat 64 ligt op een kleine heuvel en heeft horizontale banden in de voorgevel. Links een erker over twee bouwlagen en rechts een topgevel, het geheel met kenmerken van de hollandse-renaissance stijl (foto 192). In de Bergsestraat 47, staat een notarishuis met hoekpilasters en een middenrisaliet met erker en balkon, op de verdieping erboven een trapgevel (foto 34). In dezelfde straat ligt op no. 18 de pastorie (foto 23), aan de Plantagebaan staat een ander groot huis (foto 140). Beiden hebben enig siermetselwerk in zakelijke vormen.
Na de jaren twintig ontstaan er enkele burgerhuizen. Goede voorbeelden staan aan de Plantagebaan 176, 212 en 214 (foto's 127, 136 en 137). Met Herelsestraat 116 komen ook de invloeden van de Amsterdamse school binnen de gemeentegrenzen (foto 53).

Typerend voor de wederopbouw na 1950, zijn de huizen in de Pastoor Potterstraat. Het zijn steeds twee woningen onder één kap (foto 231). Ook aan het Torenplein komen nieuwe huizen. Een voormalig burgemeestershuis (foto 232) en kantoren annex dienstwoningen voor P.T.T. en marechaussee.

Boerderijen

De boerderijen in deze gemeente zijn in vier typen te onderscheiden namelijk: het west-brabantse type met vrijstaand woonhuis; het zelfde type maar dan met aangebouwd woonhuis; de langgevelboerderij en de kortgevelboerderij.
Het west-brabantse type is de boerderij die het meest voorkomt. Kenmerkend voor dit type is in de meeste gevallen het vrij royale deftige eenlaags woonhuis met zadeldak tussen tuitgevels en symmetrische voorgevel van vijf traveeën breed met versieringen van segmentbogen, horizontale banden, geprofileerde stuclijsten, kuiven e.d.. De voorgevel staat naar de straat gekeerd. De hoofdindeling van het woonhuis ziet er als volgt uit: lange gang in het midden met links en rechts een kamer, hierachter aan de ene kant een keuken met kelder en opkamer en aan de andere kant van de gang een slaapkamer met de trap naar boven. Op de verdieping meerdere slaapkamers en hierboven een vliering. Opvallend op het erf zijn één of meerdere grote vrijstaande schuren met stal en deel in de lengte richting.
Voorbeelden van het west-brabantse type met een vrijstaand woonhuis zijn: Akkerstraat 16 uit 1852, helaas is de oude schuur afgebroken (foto 6); Herelsestraat 155 uit ca. 1905 met een tweelaags woonhuis onder chalet-achtig dak (foto 61); Waterstraat 4 uit ca. 1910 met omlopend schilddak, pilasters en middenrisaliet waarboven gemetselde dakkapel met boogvormige bekroning en diverse schuren met stallen (foto's 208, 209) en Spellestraat 51 uit 1928 met wat strakkere detaillering onder mansardedaken (foto 199). Bij Westelaarsestraat 35 uit ca. 1935, is het woonhuis gebouwd met kenmerken van de Delftse school.

Naast de grote schuur met stal staat hier nog een oude Vlaamse schuur met rieten dak op het erf. Als laatste voorbeeld kan Plantagebaan 75 genoemd worden uit 1877 met een schuur voorzien van vier ellipsvormige schuurdeuren naast elkaar (foto 124).

Goede voorbeelden van het west-brabantse type met aangebouwd woonhuis zijn: een zeer oude hoeve aan de Spellestraat 49, waarvan het bakhuis dateert uit 1698 (foto's 197 en 234); 19e eeuwse hoeven aan de Herelsestraat 174 en Roosendaalsebaan 86 (foto's 66 en 166); en vroeg 20ste eeuwse boerderijen aan de Akkerstraat 15, Luienhoekweg 3, Plantagebaan 18, Steenbergsestraat 6, Westelaarsestraat 56 en Zoomvlietweg 5 (foto's respectievelijk 3, 86, 118, 201, 204, 220 en 227). In de 19e eeuw komt ook een bescheiden minder deftige uitvoering voor, met een drie traveeën breed woongedeelte. Weststraat 3 is hiervan een voorbeeld (foto 223).

De oudste langgevelboerderij staat aan de Spellestraat 50, en dateert uit de 17e- of 18e eeuw (foto 198). Uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn de boerderijen Kruislandse weg 31 en Plantagebaan 73 goede voorbeelden (foto's 81 en 123).

Van de kortgevelboerderijen is die aan de Bergsebaan 69 uit ca. 1940 een goed voorbeeld (foto 19).

Een voorbeeld van een herbergboerderij uit de 18e eeuw is Moerstraatseweg 112. Het bevat nog steeds een 19e eeuwse gelagkamer compleet met tapkast en interieurbeschildering, waaronder een beschilderd schouwtje met religieuze en profane zaken (foto 110 en 235). Ook staat er een herbergboerderij uit de 19e eeuw aan de Bergsebaan 71 (foto 20).
In sommige gevallen resteert van de boerderij alleen nog de oude Vlaamse schuur.

In de gemeente komen ook diverse 19e eeuwse landarbeidershuizen voor. Enkele goede voorbeelden zijn: Akkerstraat 17, Bulkstraat 1, beide met rieten dak voorzien van eenzijdig wolfeind (foto's 7 en 41). Verder Heistraat 1, Herelsestraat 168 en 198 en Moerstraatseweg 134 (foto's respectievelijk 43, 64, 68, 111).

Kerkelijke gebouwen

In Wouw staan vier kerken. De oudste is de middeleeuwse Lambertuskerk, een laatgotische basilicale kruiskerk met vierkante toren. De Mechelse architectenfamilie Keldermans moet een belangrijk stempel gedrukt hebben op de vormgeving van de kerk. In de laatste oorlogsdagen werd de kerk zwaar beschadigd. Toren en middenschip zijn geheel herbouwd. De transeptarmen en het priesterkoor bestaan uit ledesteen, de rest van de kerk uit baksteen afgewisseld met natuurstenen speklagen (foto's 206, 207 en 207a). De plafonds in de kerk zijn gemetselde kruisgewelven. Het interieur bevat onder andere 17e eeuwse eiken beelden.
De tweede kerk is de Gertrudis van Nijvelkerk in Heerle. Deze is gebouwd in 1864 door J. van Mansfeld. Het is een driebeukige kerk met basilicale opbouw en haaks hierop een gelijkvormige uitbreiding uit 1924 van Dom Paul Bellot. Het oude priesterkoor kwam te vervallen. Het geheel vormt een bizonder hybridisch geheel (foto's 48 en 49). Achter de kerk ligt het kerkhof waarop onder andere een gietijzeren kruis met corpus op stenen sokkel (foto 50).

De derde is de kerk van de H. Theresia van het Kind Jezus uit 1926 in Moerstraten. Architect was J. v. Groenendaal. Het is een eenbeukige kruiskerk met vierkante toren met gotiserende en Amsterdamse School-kenmerken (foto 107). Ook hier achter de kerk een gietijzeren kruis en corpus. Naast de kerk een stenen H. Hartbeeld (foto 108). De pastorie is eveneens van de zelfde architect (foto 106). De jongste kerk is de Gertrudiskerk in Wouwse Plantage uit 1925 door W.J. Bunnink in 1959 van een gevel en toren voorzien. Het is een gotiserende kruiskerk met vierkante, opzij geplaatste toren. De recente veranderingen zijn strak en sober (foto 138). Op het kerkhof achter de kerk een lijkenhuisje en gietijzeren kruis (foto 237). Naast de kerk een grote pastorie uit 1877 (foto 139). In de gemeente zijn twee Mariakapellen. Een aan de Spellestraat uit ca. 1935 van architect H.W. Valk (foto 194) en de ander aan de Steenbergsestraat uit 1944 (foto 203).
Een beeldnis met beeld van Lambertus uit 1953 siert de aanbouw van het voormalige burgemeestershuis aan het Torenplein (foto 233). Een restant van de openbare begraafplaats uit 1829 is nog te vinden aan de Bergsebaan. Onder andere liggen er nog enkele hardstenen monumenten uit 1880 en 1906 (foto 21).
In de Kloosterstraat staat het voormalige klooster van de zusters van Roosendaal uit 1850 en 1873 met kapel, binnenhof en voorplein aan de straat. In 1917 werd een school aangebouwd (foto's 76 t/m 79).

Industriële gebouwen en objecten

Een der oudste gebouwen is de bergkorenmolen uit 1825 met molenhuis uit het begin van deze eeuw (foto 1 en 2). Een voormalige 19e eeuwse bierbrouwerij staat aan de Bergsebaan 57-57a. Nu zijn het twee woonhuizen (foto 16 en 17). Aan de Markt 2 staat nog steeds een smederij met travalje of hoefstal uit de 19e eeuw (foto 94). Ook staat er een hoefstal voor de boerderij aan de Waterstraat 10 (foto's 210 en 211).
Baron de Caters heeft in 1903 en 1909 aan de Plantagebaan 229 een steenbakkerij met ringoven gesticht. Tot voor enkele jaren was deze nog steeds in bedrijf (foto 144).
Een laat 19e eeuwse maalderij staat aan de Herelsestraat 124 (foto 55). Zo staan er ook enkele huizen met bedrijfsruimten aan de Plantagebaan 199 en 200 (foto's 132 en 133). Nog steeds zijn de gebouwen en weegbrug van de Wouwsche Coöperatieve Landbouwvereniging aan de Bergsebaan in gebruik. Ze dateren uit 1905, 1909 en 1960 (foto's 8, 9 en 10). Hiernaast staat een melkfabriek uit 1910 en 1955 met een directeurswoning aan de straat (foto's 11 t/m 15). Ook enkele kunstwerken, zoals een sluisje in de Zoom (foto 239), een brug (foto 143), en een paar Amerikaanse metalen windwatermolens uit ca. 1950 (foto 40) worden hier genoemd. Op de markt staan twee natuurstenen pompen in Lodewijk XVI stijl uit 1758 (foto's 101 en 102).

Openbare gebouwen en scholen

Tussen de markt en de Lambertuskerk staat het voormalige gemeentehuis uit 1921 van architect J. Cuijpers (foto 93). Pal hiertegenover aan de Markt staat het gemeentehuis uit 1978 van architect F. Ruijs met stijlkenmerken van de Bossche school (foto 97).

Een viertal schoolgebouwen zijn vermeldenswaardig. Dat aan de Herelsestraat is een laat 19e eeuws voorbeeld (foto 54). Schoolstraat 3 is een zevenklassige school uit 1913 met neo-renaissanse stijlkenmerken. Het is nu het enige zijdemuseum van Nederland. Ernaast ligt het schoolmeestershuis (foto 193). De school behorende bij het klooster aan de Kloosterstraat is boven reeds genoemd (foto 78). Aan de Moerstraatseweg 89 staat een school uit ca. 1925 met stijlkenmerken van de Amsterdamse School (foto 109).

Artefacten en diversen

Binnen de oude dorpskern staan nog enkele huizen die voorzien zijn van stoepen, hekken en palen. Voorbeelden hiervan staan aan de Markt, Herelsestraat, Roosendaalsestraat en Bergsestraat. Diverse typen grenspalen en grensstenen staan aan de Hollandseweg. De gietijzeren palen dateren uit 1843 (foto 74). Aan de Luienhoekseweg staat het Canadees oorlogsmonument uit 1945 (foto 91). Tegen de Lambertuskerk op de Markt staat een gedenkteken voor kolonel George Carleton, die in 1814 is gesneuveld (foto 92).

In de dertiger jaren van deze eeuw, werden in het kader van de werkverschaffing een tiental brandkuilen gegraven. Ze liggen verspreid over de gemeente. Goede voorbeelden zijn die aan de Zoomvlietweg 44 (foto 230) en aan de Akkerstraat tussen 15 en 17 (foto 5).

Groenelementen

Veel van de traditionele erfbeplanting van beukehagen, hoogstam-boomgaarden, vlierbosjes, notebomen en gesnoeide leilinden bij de boerderijen en woonhuizen is na de oorlog verdwenen. Toch op enkele plaatsen is nog iets te proeven van deze aloude elementen. Zo staat aan de Kriekendreef 2 een gekandalaberde beukenboom van 4,50 meter omtrek (foto 80). Een oude suikeresdoorn en druif op het erf aan de Roosendaalsestraat 42. Aan dezelfde straat no. 46 een oude beuke- en ligusterhaag. Aan de Moerstraatsebaan 1 en bij het zijdemuseum aan de Schoolstraat een aanplant van o.a. moerbeibomen. Op het kerkhof aan de Plantagebaan 219 staat een oude beukenhaag. Bij de Roosendaalsestraat 64 ligt een siertuin met treurbeuken en kastanje bomen. Langs de Zoom een fraaie hakhoutbegroeiing. In de beemlanden langs de Smalle Beek knotwilgen. Een laatste restant van een beekdalbos ligt in de Zure Maden.